

РОЗДІЛ 7 АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 341.01

РЕФОРМУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН ПЕРІОДУ НЕПУ

THE LAND REFORM POLICY OF THE NEP PERIOD

Бурдін М.Ю.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри теорії та історії держави і права
Харківського національного університету внутрішніх справ,*

У статті проаналізовано правову структуру НЕПу в галузі сільського господарства і земельних відносин; визначено інституції товарного виробництва сільськогосподарського виробництва в контексті суспільного обігу товарів, послуг, коштів; виявлено переваги приватновласницьких відносин в сільському господарстві та недоліки в державному регулюванні земельних відносин.

Ключові слова: земельні відносини, НЕП, націоналізація землі, суб'єкти земельного господарювання, державно-правові реформи.

В статье проанализировано правовую структуру НЭПа в области сельского хозяйства и земельных отношений; определены институты товарного производства сельскохозяйственного производства в контексте общественного оборота товаров, услуг, денежных средств; выявлены преимущества частнособственнических отношений в сельском хозяйстве и недостатки в государственном регулировании земельных отношений.

Ключевые слова: земельные отношения, НЭП, национализация земли, субъекты земельного хозяйствования, государственно-правовые реформы.

The article analyzes the legal structure of NEP in agriculture and land relations and the institutions of commodity production agricultural production in the context of social circulation of goods, services and money; advantages of private property relations in agriculture and deficiencies in the state regulation of land relations.

Key words: land relations, the new economic policy, nationalization of the land, the subjects of land management, state, and legal reform.

Актуальність теми цього дослідження обумовлюється наступним. По-перше, наукове пізнання державної політики радянської влади на початку її утвердження в Україні потребує з'ясування логічного зв'язку між земельними реформами, які проводили уряд УНР та Раднарком під керівництвом В.Леніна. По-друге, потрібно осмислити співвідношення правової культури українського народу у сфері земельних відносин і великоросійського та оцінити здійснені реформи в контексті європейської і російської цивілізацій. По-третє, в період революційних подій 1917–1920-х рр. всі державно-правові реформи, в т.ч. і в сфері земельних відносин, відбувалися відповідно до теорії класичного лібералізму і більшовицької соціалістичної ідеології. Практичне втілення ідеї приватної земельної власності набуло найбільшої гостроти.

Стан наукового дослідження. Аналізуючи ситуацію, що склалася в Україні в період УНР, доходимо висновку, що лідери українського державотворення В. Винниченко і М. Грушевський були за своїм світоглядом прихильниками «селянського соціалізму», який дуже близький за своїм змістом до общинного соціалізму О. Герцена. «За своєю сутністю український соціалізм, – на переконання М. Юрія, – був

ще більш утопічним, ніж більшовизм, в основі якого був пріоритет держави і абсолют влади» [1, с. 207]. До цього слід додати, що проведення земельної реформи урядом УНР розкололо національний організм, що спричинило втрату суверенітету. Південь і Схід України знаходилися практично під дією влади рад, в яких переважали представники більшовицької партії. В. Ленін, скориставшись прорахунками уряду УНР, посилив ідеологічний вплив на свідомість українського суспільства, висунувши гасла «земля – селянам», «заводи і фабрики – робітникам», «вся влада – радам», при цьому ради мали представляти робітники, збідніле селянство і солдати. Український уряд розглядав ради як громадські або суспільно-політичні інституції, а керівники більшовицької партії Росії – як інститути парламентської демократії і в такий спосіб формували низові державні організації, представники яких повністю підпорядковувалися керівникам більшовицької партії. Тобто уже на першому етапі формування більшовицьких інститутів державної влади відбувалося зрощення державного і партійного при домінуванні останнього. Це означало початок більшовицького тоталітаризму.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці листопада 1918 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд

видав декрет «Про організацію влади на місцях», в якому зазначалося, що радянська влада в Україні відновлюватиметься з урахуванням досвіду державного будівництва РСФРР. Декрет вимагав негайної організації у містах України рухомих військово-революційних комітетів, а в селах – комітетів бідноти. Радянська влада набувала форми воєнно-пролетарської диктатури [2, с. 152]. Ці перші інститути державної влади засвідчують про остаточний розрив державотворчих процесів українського народу з правовою культурою європейської цивілізації і входження в модернізований більшовизмом євразійський цивілізований світ. Зазначимо, що в генезі української землеробської культури це вже був другий цивілізаційний розлам (перший фіксуємо скасуванням Гетьманщини), коли українське селянство втрачало історичні здобутки землеволодіння і землекористування європейського взірця.

Нагадаємо, що Україна сформувалась і розвивалася в лоні європейської цивілізації, для якої характерна неперервність розвитку всієї системи культури – від сімейного господарювання до політичних інститутів держави – «разом із смыслом, уречевленим у предметах культури і живим завдяки трансляції історичного досвіду її людей від покоління до покоління» [3, с. 244]. Одним із основних цивілізаційних принципів співжиття європейських національних держав є їх солідаризована співпраця на зміцнення національного, соціального і духовного. Кожна національна державно-правова культура задає межі і національної, і загальноєвропейської самоідентифікації. М.Попович зазначає, що «для Європи характерне переважання системи цінностей, в якій чільне місце займають політична демократія, ринкова економіка та національна державність, мінімально заангажована ідеологічно» [3, с. 244]. На противагу європейській цивілізації Російська імперія, пізніше більшовицько-тоталітарний Радянський Союз поширювали на всі сфери життя окупованих земель та завойованих народів свої самодержавницькі ідентичності, в яких немає місця національному.

Політика радянського уряду у сфері земельних відносин була практичним продовженням розпочатої урядом УНР соціалізації землі. Різниця лише в тому, що радянський уряд замінив поняття соціалізації землі «загальнонародною власністю». Конституція УСРР 1919 р. закріпила скасування приватної власності на землю. У законодавстві УСРР був оформлений інститут єдиного державного земельного фонду, який перебував у безпосередньому розпорядженні органів радянської держави [4]. Характерно, що майже всі законодавчі акти радянської влади, які стосувалися націоналізації землі та передачі її в користування суб'єктам індивідуального і колективного господарювання, були виписані так, що їх юрисдикція була в руках представників інститутів центральної державної влади, яка вже була зрошена з більшовицькою партією. Інститути місцевого самоврядування практично втратили будь-які повноваження і мали лише формальний народоправний характер. Більше того, життя українських селян, що

виробляли сільгосппродукцію в індивідуальному землекористуванні і колективному, або державному, було цілком і повністю поставлено під жорсткий контроль державної влади «воєнного комунізму». М.Юрій зазначає, що «з 1920 р. процвітали «воєнно-комуністичні» методи господарювання, які через сувору централізацію, нехтування економічними законами, диктат комуністичної ідеології, труднощі воєнного часу призвели до повного розвалу економіки» [1, с. 208].

В цьому контексті нагадаємо, що російське самодержавство розглядало українські землі як житницю Великої Росії. В такому ж дусі і В.Ленін, усвідомлюючи нездатність російського населення забезпечити себе сільськогосподарською продукцією, «голодуючому населенню кинув гасло – «в Україну по хліб». Говорячи про опанування України, В.Ленін казав: «Ми підійшли до вугілля і хліба, без яких ми гинемо... Запаси хліба в Україні гігантські. Забрати відразу всього не можна» [5, с. 308]. Більшовицький уряд фактично здійснював «руйнацію новопосталих національних держав і приєднання їх знову до імперії» [6, с. 76]. Це стало можливим тому, що упродовж всього існування російського самодержавства його народ був ментально проін'єктований імперським духом. В умовах революційних подій 1917–1920 рр. російський народ з його традиційною імперською психологією, нехтуючи національними інтересами загарбаних народів, сам став співучасником усіх подальших злочинів. Немає сумнівів, що народ, який підтримує тоталітарний владний режим, має нести моральну, політичну й економічну відповідальність.

Подальший розвиток державно-правових реформ земельних відносин був пов'язаний з тим, що політика воєнного комунізму і «продрозверстки», яка передбачала вилучити всі лишки і встановити обов'язкову державну монополію, завершилася руйнуванням землеробської галузі. Ситуація набула загрозливого характеру. У промислових містах не вистачало хліба, розпочалися «хлібні бунти». В Росії відбулися повстання (Кронштадтське, «антоновщина»). В Україні у квітні 1919 р. було 93 селянських бунти проти «продрозверстки» і більшовицького терору, а з 1 до 19 липня їх було вже 207 [7, с. 37–38]. Українське село було охоплене антибільшовицьким повстанським рухом, який називали «куркульським» або «політичним» бандитизмом.

Проведенні більшовицьким урядом реформи, спрямовані на остаточне одержавлення земельної власності, та їх наслідки становили найсерйознішу проблему для подальшого існування радянської влади, що вимагало негайного розв'язання. Ідейно-політичні та правові погляди В.Леніна та його соратників (Зінов'єва, Троцького, Каменєва та ін.) частково змінилися. Їх «лякала готовність молодих все розв'язувати за допомогою маузера... а молоді партійні вороги бюрократизму в загальних питаннях керівництва суспільством залишалися в межах чекістської ментальності» [3, с. 252]. За таких обставин В.Ленін, прагнучи позбутися радикалізму в розбудові радянської держави та реалізації земельних

реформ, почав переглядати основні правові засади землеробської галузі. «У цій ситуації Ленін розумів, що далші «воєнно-комуністичні» експерименти неминуче призведуть до падіння більшовицької влади» [8, с. 106]. Як перехідний спосіб, на думку В.Леніна, «можна застосовувати систему податку і вільного обігу... Теоретично не обов'язково вважати, що найкращою є монополія, з точки зору соціалізму... Нам треба будувати нашу державну економіку, що була б пристосована до економіки середняка» [9, с. 165].

Початком НЕПу вважається постанова X Комуністичної партії, прийнята 15 березня 1921 р. За пропозицією В.Леніна з'їзд ухвалив перейти від «продрозверстки» до «продподатку», після чого і був виданий Декрет про «Продподаток». Вважалося, що оскільки «продрозверстка» вбиває господарський стимул у селянина, він скорочує обсяг свого хліборобства до власної споживчої норми, тим самим не продукується товарна продукція. Надання селянам права продажу лишків мало відродити ті лишки шляхом відродження господарського розмаху. Передбачалося припинити даліше скорочення засівної площі, відновити її і привернути ту кількість хліба, яка продукувалася до війни і яка тоді впала з 801 млн. ц до 423 млн. [6, с. 122].

НЕП відкривав перспективи для вільного розвитку всіх форм господарювання на селі, створював для селянина матеріальні стимули стосовно розширення сільськогосподарського виробництва. «Хоч і несталою допомогою, але держава сприяла селянському господарству землевпорядженням, переселенням з малоземельних районів, розселенням великих громад, постачанням сортовим насінням і реманентом, очисткою зерна, агрономічним і ветеринарним порятунком, промисловою переробкою сільськогосподарської сировини тощо» [10, с. 149]. Заміна «продрозверстки» «продподатком» дозволяла кожному селянинові бути власником всієї кількості вироблених його господарством продуктів, «за виключенням певної частини, що поступала державі у вигляді продподатку». Питання «рішучої боротьби з недосівами та низькою врожайністю» вирішувались шляхом орендних відносин та тимчасового піднайму. Очікувалося, що зазначені заходи обов'язково мали призвести до посилення «куркульських елементів». Щоб цього уникнути, українські урядові органи влади мали виробити захисні міри – «об'єднання незаможного селянства в колективні господарства», що мав зробити Наркомзем шляхом «групового відводу земель». Наголошувалося, що робітничо-селянська влада зможе забезпечити допомогу «колективним господарствам, а не одинакам». З огляду на обмежені кошти влада надавала першочергово допомогу «найбільш життєздатним господарствам», які визначалися «господарським розрахунком» на певних умовах повернення. Для вирішення зазначених питань ВУЦВК та Раднарком України повинні були створити «фонд матеріальної допомоги незаможному селянству», а Наркомзем – забезпечити колективні господарства необхідною кількістю землі «в порядку трудових відводів». Відповідно до постанови

VI Всеукраїнського з'їзду Рад, Наркомзем створював колективні господарства і надавав їм допомогу, вважаючи це однією з «ударних частин своєї роботи по відновленню сільського господарства» [11, с. 9–11].

Сільське господарство, що за перший рік НЕПу почало «одужувати», не могло, однак, розвиватися без реформування фінансової системи та правового регулювання торгівлі сільськогосподарською продукцією на внутрішньому і зовнішньому ринках. За ініціативою народного комісара фінансів Г.Сокольника (юнацького приятеля М.Бухаріна) була створена комісія для розробки проекту фінансової реформи. 23 березня 1921 р. директивою уряду була введена норма вільної торгівлі на всьому радянському просторі. Відповідно до цієї директиви був створений державний банк, що сприяло комерціалізації товарно-грошових відносин НЕПманських суб'єктів господарської діяльності. У селян з'явилася можливість брати кредити для розвитку сільськогосподарського виробництва.

Доба НЕПу сприяла формуванню суб'єктів землеволодіння і землекористування, які вважались заможною, самодостатньою «НЕПманською буржуазією». Ця соціальна верства «буржуазії» була економічно вільною, а тому переважно ігнорувала рішення «партячєек». Крім того, на НЕПманських підприємствах усіх секторів економіки, особливо в найбільшому – сільському господарстві, працювала досить чисельна верства робітників та професіональної техніко-технологічної інтелігенції, яка виявляла політичні симпатії до своїх роботодавців (НЕПманів). Отож, формувалася нова соціальна верства, яка могла інволюційно трансформуватися в політичну силу з протилежними більшовицькій партії поглядами на майбутнє України. НЕП істотно зацікавив конструктивно-творчу соціальну верству всіх суб'єктів землеробства і землеволодіння, які в умовах госпрозрахунку мали можливість реалізувати отримані доходи на свій розсуд – збільшити витрати на оновлення виробничого потенціалу та матеріальне заохочення фахівців. З'явилися нові інститути сільськогосподарської діяльності – кооперативи, спілки, товариства, які зберігали економічну свободу і, будучи вільними підприємцями, утверджували нові зразки господарювання. Нові структури, що появилися внаслідок НЕПу, на тлі атомізованої соціальної маси були самодостатніми і вже не підпадали під вплив комуністичної ідеології без її критичного осмислення. Більшовики звикли маніпулювати свідомістю неструктурованої маси населення. Але новоутворені соціальні структури в Україні почали націоналізуватися, що стало найбільшою небезпекою для вождів більшовизму. Й.Сталін у 1925 р. заявляв, що своїм суперником на шляху до побудови радянської держави вважає економічно незалежне селянство й підтримувані ним рухи за національну самостійність республік. «Селянство, – наголошував він, – є головною армією національного руху» [12, с. 71].

В міру того, як зростали економічні, соціальні і фінансові ресурси селянських господарств в умовах НЕПу, зростала також національна і політична сві-

домість новонародженого соціального класу «НЕПманів». Раднарком УСРС після рішення Раднаркому РСРС «про заміну продрозверстки натуральним податком» прийняв відповідне рішення, але замість «натурального податку» ввів «зерновий продукт» і встановив для всіх землеробів сталий розмір податку на 1921–1922 рр. [13]. У такому варіанті для платників податку достатньо було зробити певні розрахунки на врожайність зернових і передбачити у своєму господарстві перспективу розвитку. Тож в Україні НЕПівська правова система видавалася, безперечно, привабливішою, хоча й не була бездоганною. Найголовнішим для сільгоспвиробників було, по-перше, принцип визначеності кількісного показника оподаткування; по-друге, можливість передбачити розмір надлишку для реалізації на ринку. Якщо в умовах продрозверстки не можливо було передбачити, скільки держава вилучить у сільгоспвиробника готової товарної продукції, то в НЕП була запроваджена стабільна норма податкового навантаження. Крім того, суб'єкти землеробства розуміли потреби держави і усвідомили принцип рівноправства у сплаті податку. Вони розглядали самих себе у зв'язках з державою в основному на економічному ґрунті, тобто не було позаекономічного примусу. Вони були вільними у суспільних та фінансово-господарських зв'язках; їх вільне волевиявлення підпорядковувалося розрахункові і раціональному співвідношенню своїх економічних інтересів і державних. НЕП запровадив певну нормативно-правову базу для конкуренції і кооперації, які мотивували змагальність в отриманні вищих прибутків. Ця мотивація суб'єктів землеробства була посилена тим, що 19 квітня 1921 р. Раднарком УСРС видав розпорядження, в тексті якого містилися дві важливі правові норми: по-перше, вільний обмін, купівля і продаж сільгосппродуктів, що залишилися у селян після сплати податку; по-друге, вільний обмін сільгосппродукції на товари промислового виробництва, а також доступ до фінансових платежів і кредитів [2, с. 199].

Реставрація товарно-грошових відносин у сільськогосподарському виробництві після реформ «соціалізації землі» надала реальні можливості суб'єктам землеволодіння і землекористування капіталізувати свої статки і в такий спосіб формувати власний капітал, тобто були створені передумови формування приватновласницьких відносин. На цьому тлі змінювалася суспільна психологія українського селянства. Колишнє ідейно-політичне презирство до суб'єктів буржуазного капіталу перестало бути соціальною реальністю. Добробут і багатство сільських НЕПманів були найпомітнішим фактором зміни умонастрою «рівності всіх у бідності».

Уряд УСРР 19 квітня 1922 р. ухвалив постанову «Про відбудову та зміцнення сільського господарства України» [14], в якій було накреслено програму допомоги селянам. У листопаді 1922 р. затверджено Земельний кодекс УСРР. Сформована правова база сприяла розвитку ринкових відносин в сільському господарстві, розгортанню всіх видів комерційної діяльності. Розвитку сільського господарства сприяли

й різні види кооперації. У 1928 р. кооперацією було охоплено близько 85% всіх селянських господарств. Кооперація стала «важливим фактором підвищення продуктивної праці, зміцнення економічної бази держави і підвищення добробуту народу» [15, с. 53]. Але все ж таки головним джерелом благополуччя залишалося індивідуальне сільське господарство [16, с. 15].

НЕП в Україні тісно поєднав виробництво товарної продукції, обмін і споживання, тобто створив стабільний ринок. Дж.Доннелі стверджує, що «ринки є соціальними інституціями, спроектованими для досягнення економічної ефективності... Між ринками та швидким зростанням майже тавтологічне відношення» [17, с. 1110–1111]. Відтак держава значну увагу приділяла законодавчому регулюванню торгівлі як державної і кооперативної, так і приватної. Зазначимо, що приватний капітал в Україні дуже швидко зростав в ринковому обігу. Так, за 1922–1923 операційний рік 96,3% роздрібної торгівлі перебувало в руках приватного капіталу [18, с. 73]. Ще наприкінці 1921 р. в Україні було створено організацію «Село-Поміч» як кредитну установу, що переводила кредитування села натурою (насінням, машинами) і натурою (сільгосппродуктами) одержувала погашення позик. У наступному році «почалася вперта боротьба з Моквою за створення в Україні сільськогосподарського банку». Попри декілька відмов, Україна нарешті одержала в 1924 р. дозвіл на створення банку, і в жовтні того ж року був заснований Всеукраїнський Банк сільськогосподарського кредиту. Одночасно почалося створення губерніяльних сільськогосподарських банків і кредитних кооперативів на селі. Вже на початок 1926 р. в Україні, крім Всеукраїнського сільськогосподарського банку, було 9 губерніяльних банків (за тодішньою кількістю губерній) і 1386 кредитних товариств [6, с. 490].

Суб'єкти земельного господарювання в умовах зростаючої ринкової економіки та капіталізації засобів виробництва і земельних ресурсів фінансували різного роду трести і корпорації, які виконували роль посередників між виробниками, споживачами і державою. В період НЕПу виявилася суперечність між зростаючим приватновласницьким сектором сільськогосподарського виробництва і промисловості та між суб'єктами приватної власності і державою. Наркомат фінансів звернувся до уряду з вимогою «розвантажити державу від можливо більшої кількості підприємств шляхом передачі їх мішаним товариствам, приватним компаніям і особам або в деяких випадках шляхом повного замкнення тих із них, які силою явної втрати, не можуть бути здані в оренду» [19, с. 24]. Як бачимо, надмірна адміністративна опіка держави над діяльністю суб'єктів господарювання стала гальмом для подальшого розвитку суспільного виробництва. Це означає, що суб'єкти господарювання, особливо в сільськогосподарському виробництві, яке забезпечувало найбільш необхідні потреби життєдіяльності суспільства в продуктах харчування та сировини для промисловості, ставали основними носіями правоздатності регулювати весь ринок праці, виробництва, обміну і споживання.

Найбільш значимою інституцією в період НЕПу у регулюванні всіх виробничих відносин, в т.ч. і земельних, стала біржа. В Україні формування біржового торгу припадає на 1923 р. На початку цього року в Україні діяло 7 товарних бірж, а у січні 1924 р. – вже 12 [20, с. 41]. Положення Раднаркому УСРР від 23 лютого 1924 р. «Про товарні біржі» визначало структуру бірж [21]. На рубежі 1925–1926 рр. закінчувався т. зв. «відбудовчий період», коли на засадах НЕПу в Україні були здобуті певні успіхи в галузі сільського господарства.

Біржа як правова інституція стала ключовою для руху капіталу, який набув різних форм приватної власності. Термін «капітал» визначає майнову вартість [22, с. 308]. Отже, вперше в історії держави і права України інститути капіталістичного виробництва (ринок, капітал, кооперація, біржа та ін.) набули юридичний статус. Капітал – це єдина вартісна форма цінностей, адекватна символічна товарно-грошова одиниця і маркер багатства, що має безпосереднє відношення до всіх форм діяльності і суб'єктів земельних відносин. Капітал володіє легітимним правом на збільшення через вторгнення в промислово-фінансовий і сільськогосподарський ресурс суспільного виробництва. У правовому розумінні – це інституційне вираження суб'єктів всіх сфер суспільного виробництва, їх діяльної волі і є водночас важливою складовою внутрішньої державно-правової структури влади. Капітал є ключовою складовою капіталістичного виробництва з державно-правовим регулюванням взаємовідносин суб'єктів власників капіталу. Отож, радянська держава прагнула позбутися приватної власності на землю, засоби виробництва і т.д. і водночас в силу історичних та економічних обставин змушена була запровадити НЕП, який виростив капітал і суб'єктів власності. Таким чином, в українському суспільстві була сформована соціальна верства, яка мала у своїй власності капітал в його різних вимірах. Найбільш значимим у системі суспільного виробництва було

сільське господарство, а тому приватний капітал суб'єктів сільськогосподарського виробництва відігравав вагомий роль у життєдіяльності суспільства. К.Маркс писав: «Будь-який прогрес землеробства є не лише прогрес у мистецтві..., але й у підвищенні родючості землі» [23, с. 515]. Капіталізація сільськогосподарського виробництва спричинила розвиток наукових досліджень в цій галузі, зокрема розробки нових біотехнологій і техніки для обробки землі та збору врожаю.

Уряд УСРР провів досить успішну реформу земельних відносин, які забезпечили формування нового селянського стану з рухомим капіталом і доволі високим рівнем добробуту та оптимістичним поглядом у майбутнє. Гегель писав, що суттєво важливим для селянина є те, що він «має своє майно в природних продуктах ділянки землі, яку він обробляє, ділянки землі, яка здатна бути виключно приватною власністю й вимагає не тільки невизначеного зносу, але й об'єктивного формування» [24, с. 180].

Висновок. Отже, правова база, сформована в період НЕПу, реально забезпечила структурування економічно сильного суб'єкта сільськогосподарського виробництва і відкрила можливості для розвитку цієї галузі в руслі європейської правової цивілізації. Сільські господарі, накопичивши капітал, усвідомлювали необхідність приватизації землі для ефективного її використання в інтересах всього суспільного виробництва, що загрожувало політиці більшовицького режиму. НЕП для правлячої еліти – це «одягнутий в шори капіталізм, який пролетарська влада повинна тримати під контролем і який можна в будь-який момент ліквідувати» [1, с. 209]. Відтак Й.Сталін розпочав політику колективізації та індустріалізації за рахунок в основному українського сільськогосподарського виробника. Ця політика «поставала не тільки в площині визиску самого населення, а й визиску його національного терену і його національної господарки» [6, с. 138].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України / М. Ф. Юрій. – К. : Кондор, 2003. – 738 с.
2. Історія держави і права України : підручник. У 2 т. – Т. 2 / [В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін.] ; за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка ; Акад. прав. наук України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – К. : Ін Юре, 2003. – 578 с.
3. Попович М. Червоне століття / Мирослав Попович. – К. : АртЕк, 2005. – 888 с.
4. ЗУ УСРР. – 1919. – №2. – Ст. 75.
5. Ленин В. И. Статьи и речи об Украине : сборник / В.И. Ленин ; под ред. Н.Н. Попова ; УАМЛИН. – К. : Партиздат ЦК КП(б)У, 1936. – 383 с.
6. Кононенко К. С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960 / К. С. Кононенко. – Мюнхен : Український технічно-господарський інститут, 1965. – 535 с.
7. Раковский Х. Г. Борьба за освобождение деревни / Х.Г. Раковский. – Харьков : Политотд. Укрсовтрударма, 1920. – 60 с.
8. Панюк А. Історія становлення української державності / А. Панюк, М. Рожик. – Львів: Вид-во «Центр Європи», 1995. – 163 с.
9. Прокопович С. Н. Народное хозяйство СССР / С. Н. Прокопович. – Нью-Йорк : Изд-во им. Чехова, 1952. – 398 с.
10. Земельне питання та аграрні реформи в Україні: доба 1917–1940 років : монографія / П.П. Панченко, Г.О. Глазунов, М.В. Присяжнюк, О.І. Борзих, О.В. Бігдан. – К. : ФОП Корзун Д.Ю., 2011. – 483 с.
11. Резолюция по докладу «О новой экономической политике в городе и деревне» // Бюллетень Наркомзема. – Х., 1922. – С. 9–11.
12. Сталин И. В. Сочинения / И.В. Сталин. – 3-е изд. – Т. 7. – 424 с.
13. СУ УСРР. – 1921. – №5. – Ст. 143; №10. – Ст. 265.
14. СУ УСРР. – 1922. – №19. – Ст. 301.
15. Кооперативне право / За ред. чл.-кор. НАН України. В.І. Семчика. – К. : Ін Юре, 1998. – 336 с.
16. Бондырев В. Е. Двойственный характер НЭПа в отношении частника / В. Е. Бондырев // История государства и права. – 2002. – №1. – С. 15–21.

17. Доннелі Дж. Права людини, демократія та розвиток // Лібералізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К. : Смолоскип, 2009. – 1128 с.
18. Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г. – Харьков, 1924.
19. Очередные вопросы финансовой политики : сб. статей / Ин-т экономических исследований. – М. : Госиздат, 1922. – 120 с.
20. Лантух В. В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. / В. В. Лантух. – Х. : Основа, 1992. – 189 с.
21. ЗУ УСРР. – 1924. – №6. – Ст. 51.
22. Словник іншомовних слів. – К. : Вища школа, 1977. – 775 с.
23. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. – Т. 1. Процесс производства капитала // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 23. – С. 3– 568.
24. Гегель Г.В.Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р.Осадчука та М.Кушніра. – К. : Юніверс, 2000. – 336 с.